

**Kâtip Çelebi'nin Mîzânü'l-Hakk Fî İhtiyârî'l-Ehakk Adlı  
Eserinde Akıl-Nakil/Felsefe-Din İlişkisi Üzerine  
Bir İnceleme**

*An Investigation on the Relationship Between the  
Right-Transfer / Philosophy-Religious Relations in Kâtip  
Çelebi's Work Named Mîzânü'l-Hakk Fî İhtiyârî'l-Ehakk*

**Selahattin Aydar**

İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü, Edremit, Van / Türkiye  
District National Education Directorate, Edremit, Van / Turkey  
s.aydar.tz@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1603-5403

**Makale Bilgisi / Article Information**

**Makale Türü / Article Type:** Araştırma Makalesi / Research Article

**Geliş Tarihi / Date Received:** 07 Nisan / 07 April 2020

**Kabul Tarihi / Date Accepted:** 16 Haziran / June 2020

**Yayın Sezonu / Pub Date Season:** Haziran / June

**Atıf /** Selahattin Aydar, “Kâtip Çelebi'nin Mîzânü'l-Hakk Fî İhtiyârî'l-Ehakk  
Adlı Eserinde Akıl-Nakil/Felsefe-Din İlişkisi Üzerine Bir İnceleme”,  
*Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (Yaz) 2020) : 117-127

**Öz:**

Kâtip Çelebi'nin yaşadığı 17. yüzyılda başta Osmanlı devleti olmak üzere İslam coğrafyasının neredeyse tamamında ekonomik, politik ve siyasal bir gerileme yaşanmaktaydı. Söz konusu gerilemenin birçok farklı sebebi olmakla birlikte, pozitif ilimlerin tarihsel süreç içinde Müslümanlar arasında değerini kaybetmiş olması da önemli bir etken olarak kabul edilmektedir.

Çelebi, Osmanlı'da ilmiye sınıfında tartışılan ve dinî korumak adına taassup derecesine varan fikirleri, rasyonel bir biçimde temellendirmeyi başarabilmiş bir entelektüeldir. Ona göre dinî korumak adına bilimsel bilgiyi yok saymak, bağnazlığa neden olmaktadır. Bu bağlamda Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk* adlı eserinde dinî ve sosyal konuları incelemiş, kitap boyunca fikirlerini tarafsız bir biçimde ifade etmekten geri durmamıştır. O eğitim, din ve ahlak alanlarındaki erozyonun temel nedenini ilmiye sınıfının gerilmesi sonucuna bağlamaktadır. İlim çevresinin de bozulması esasında iki temel nedenden kaynaklanır. Bunlardan ilki felsefeye duyulan ilgisizlik ikincisi ise rüşvetin ilmiye sınıfında yaygınlaşmış olmasıdır.

Çelebi, bilginin hem akıl ve hem de din ile elde edilebileceğini kabul eder. Bu nedenle her iki alanda, yani bilim ile din arasında herhangi bir çatışma yoktur. Aksine her iki alan bir madalyonun iki yüzü gibidir ve hakikatin bilgisine hem aklın ve felsefenin hem de dinin sunmuş olduğu bilgi ile ulaşmak mümkündür.

**Anahtar Kelimeler:** Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, felsefe, akıl, din

**Abstract:**

In the 17th century when Kâtip Çelebi lived, there was an economic and political decline in almost all of the Islamic geography, especially the Ottoman State. Although there are many different reasons for this decline, the fact that positive sciences have lost their value among Muslims in the historical process is also considered as an important factor.

Çelebi is an intellectual who has been able to rationally base the subjects discussed in the class of science in the Ottoman Empire and reached the degree of assassination in order to preserve religion. According to him, ignoring scientific knowledge in order to protect religion causes bigotry. In this context, Çelebi examined religious and social issues in his work titled *Mîzânü'l-Hakk*, and did not hesitate to express his ideas impartially throughout the book. He attributes the root cause of erosion in education, religion, and morality to the outcome of the stretching of the science class. The disruption of the scientific environment is caused by two main reasons. The first one is the indifference to philosophy and the second is that bribery has become widespread in the science class.

Çelebi accepts that knowledge can be obtained both by reason and religion. There are no conflicts between these reasons in both areas, between science and religion. On the contrary, both fields are like two sides of a coin, and it is possible to reach the knowledge of truth with the information that both mind and philosophy and religion offer.

**Key Words:** Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk*, philosophy, mind, religion

**Giriş**

17. yüzyılda Osmanlıda eğitim veren medreselerde başta felsefe olmak üzere akli ilimler çeşitli nedenlerden dolayı özellikle de dinî kaygılardan ötürü önemini kaybetmişti. Osmanlı'nın siyasi ve ekonomik üstünlüğünün dünya çapında gerilemeye başladığı bu dönemde, eğitim kurumlarında her

ne kadar tamamen kalkmamış ise de felsefe, astronomi gibi düşünsel ve bilimsel dersler geri planda kalmıştı.<sup>1</sup> Osmanlıda yaşanan bu düşüşün aksine aynı yüzyıl Batı dünyasında, Rönesans ve Reform hareketlerinin itici gücüyle yeni bir çağ başlamıştır. Bu nedenle 17. yüzyıl, Avrupa'nın bilimsel ve ekonomik açıdan çehresinin değiştiği ve aydınlanmanın yaşandığı bir dönem ifade eder.

Asıl adı Mustafa bin Abdullah olan Kâtip Çelebi (1609-1657), Türk düşünce tarihinde pozitif bilimlere önem veren ve bu alanda birçok eser kaleme alan önemli bir bilim insanıdır.<sup>2</sup> Akli ilimlerin değer ve önemini farkında olan Çelebi, Latince birçok tarih ve coğrafya kitabını Osmanlıcaya tercüme etmiş, eserlerinde bu kitaplardan faydalanmış yenilikçi bir 17. yüzyıl Osmanlı entelektüelidir. Dolayısıyla o, yerli ve yabancı birçok esere müracaat ederek belgelere dayalı bir yöntem geliştirip birçok eser kaleme almış Türk ilim tarihinin en büyük bibliyografyası ve coğrafyasıdır. Aynı şekilde dönemin birçok siyasal ve sosyal meselelerine kayıtsız kalmayarak ahlak ve siyaset konularını da tartışmış olan Çelebi titiz çalışma prensipleri geliştirmiş, eserlerinde eleştirel yöntemi ve objektif bakış açısını kullanmaktan geri durmamıştır. Çelebi, döneminde medrese ve tekkeliler arasındaki fikrî çatışmalarda taraf tutmamıştır. O fikirlerini akli, mantıki ve dinî temelleri esas alarak dile getirmiş ve böylelikle çağının bilginlerinden bir hayli farklılaşarak önemli bir ilmi şahsiyet haline gelmiştir.<sup>3</sup> Bu nedenle onun kaleme aldığı eserler, günümüzde dahi üzerinde görüş farklılıkları bulunan birçok konuya ışık tuttuğundan halen dikkat çekicidir.<sup>4</sup> Zira Çelebi döneminde fikrî ihtilafa neden olan birçok konu içinde bulunduğumuz yüzyılda bile halen tartışılmakta, örneğin felsefenin değeri ve din ile olan ilişkisinin sakıncalı olup olmayacağı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmektedir.

Kâtip Çelebi, çağının farklı sorunlarını özgün bir düşünce biçimiyle temellendirmiş, yanı sıra kendinden önceki düşünürlerin fikirlerinden de yararlanmayı ihmal etmemiştir.<sup>5</sup> Kuşkusuz onun dünya çapında tanınmasını sağlayan en önemli eserleri *Keşfü'z-Zunûn* ve *Cihannüma*'dır. Eserlerini Türkçe ve Arapça olarak yazan Çelebi, yirmiden fazla kitap kaleme almıştır. Bu çalışmamızda Kâtip Çelebi'nin *Mîzânü'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ehakk* adlı eserinde temellendirdiği akli bilimler ile dinî bilginin ilişkisi incelenecektir.

<sup>1</sup> Ülkü Öktem, "Osmanlı Medreselerinde Felsefe", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı:15, 2004, 280.

<sup>2</sup> H. Ömer Özden, *Türk Düşünce Tarihi*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2015, 245.

<sup>3</sup> Orhan Şaik Gökyay, *Katip Çelebi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, 9.

<sup>4</sup> İsmail Ökçelik, "Kâtip Çelebi'nin Penceresinden Osmanlı Devlet Ve Toplum Hayatına İlişkin Bazı Düşünceler", *Ulakbilge*, 5(9), 2017, 6.

<sup>5</sup> Hasan Ocak, "Siyaset/Toplum Felsefesi/Ahlaki Açısından Kâtip Çelebi'de Ulema ve Ümeranın Yeri", *Mîzânü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, Sayı: 1, 2016, 87.

## Kâtip Çelebi ve Mîzânü'l-Hakk

Çelebi'ye göre din ilimleri kadar akli ilimler olarak bilinen tarih, coğrafya, matematik ve felsefe de önemlidir. Bu nedenle o, genel itibariyle düşünce tarihinde dikkatleri üzerine çekmeyi başarmış olan bilginlerin ve düşünürlerin, dinî bilgi ile hikmeti entelektüel kişiliklerinde birleştirmeyi başaramış olanların olduğunu kabul eder.<sup>6</sup> Zira Çelebi, hakikatin bilgisini araştıranlar ve bu konuda derin bir bilgeliğe ulaşmayı başarmış olanları hem dinî bilgiye hem de aklın ürünü olan bilgiye müracaat etmiş olan İmam Gazzâlî, Şirazi, Teftâzânî ve Fahreddin Râzî gibi şahsiyetleri sıralamış olması rastlantı değildir.<sup>7</sup> Toplumda kutuplaşmalara ve düşünsel saplantılara yol açabileceği kaygısıyla her türlü taassuba karşı çıkan Çelebi, taassubun oluşmasına neden olan tüm meseleleri ele alarak işlemiş, bunları nakil bilgisinin ve akli ilimlerin süzgecinden geçirerek yeniden yorumlama gayreti içinde olmuştur. İşte bu gayretin sonucu olarak Çelebi, Mîzânü'l-Hakk'ını kaleme almıştır.<sup>8</sup>

Mîzânü'l-Hakk'ta o, eğitim faaliyetlerinde gözlemlediği çeşitli eksiklikleri de aktarmayı ihmal etmez. Zira öğrencisi olduğu halde zaman zaman Kadızâde Mehmed Efendi'yi<sup>9</sup> eleştirmekten geri durmayan Çelebi, onun belli başlı bazı dinî meselelerde ezbere dayanan bir eğitim anlayışı benimsediğini iddia eder. Kadızâde'nin meseleleri değerlendirme konusunda akli ilimleri "*felsefilik*"<sup>10</sup> olarak kabul ettiğini ifade eden Çelebi, onun okuttuğu çoğu dersin yüzeysel ve basit olduğunu dile getirmekten de çekinmemiştir.<sup>11</sup> O, akıl ve bilim ile ilerlemenin orantılı olduğunu iddia eder.<sup>12</sup> Dolayısıyla Kadızâde'nin aksine Çelebi, Mîzânü'l-Hakk'ın özellikle giriş kısmında felsefe de dâhil olmak üzere tüm akli ilimlerin önemini sosyal, siyasal ve gündelik hayat üzerinden örnekler sunarak ispat etmeye çalışır. Ona göre ilim çevresindeki genel kabulün aksine felsefe ile dinin yöntemi arasında

<sup>6</sup> İlhan Kutluer, "Katip Çelebi ve Bilimler: Keşfü'z-zunun'un Mukaddimesinde "el-İlm" Kavramı", *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2000), 98.

<sup>7</sup> Katip Çelebi, *Mîzânü'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ehakk* (Çev. Orhan Şaik Gökyay), Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2008, 20.

<sup>8</sup> Gökyay, *Katip Çelebi*, 24.

<sup>9</sup> Küçük Kadızâde olarak da bilinen Mehmed Efendi, 1582 yılında Balıkesir'de dünyaya geldi. Babası kadı olduğu için Kadızâde lakabıyla anılan Mehmed Efendi, gençlik yıllarında İmam Birgivi'nin talebelerinden ders almış, ilerleyen yıllarda İstanbul'daki camilerde dersler ve vaazlar vermiştir. 17. yüzyılda dini ve içtimai bir hareket olarak başlayan Kadızâdeliler hareketi, adını Kadızâde Mehmed Efendi'den almaktadır. Kadızâdeliler, Hz. Peygamber sonrasında ortaya çıkan çeşitli âdet ve uygulamaların bid'at olduğunu kabul edip, bunlara şiddetle karşı çıkmışlardır. Bununla birlikte Kadızâde Mehmed Efendi ile Abdülmecid Sivasî arasında tartışılmış olan konuların tamamı Kadızâdeliler hareketinin odak noktasını teşkil eder. Genel itibariyle bu konuları üç ana başlık altında toplamak mümkündür: 1. Tasavvufî düşünce ve uygulamalarla ilgili meseleler. 2. Dini inanışlar ve ibadetlerle ilgili meseleler. 3. İçtimai ve siyasi hayatla ilgili konular. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Semramis Çavuşoğlu, "Kadızâdeliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/100-102.)

<sup>10</sup> Felsefeye uğraşmak, filozof gibi düşünmek anlamına gelen bir tabir.

<sup>11</sup> Çelebi, *Mîzânü'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ehakk*, 96.

<sup>12</sup> Özden, *Türk Düşünce Tarihi*, , 249.

uygunluk vardır. Ayrıca şüpheli görünün bazı konularda felsefe gibi aklî ilimler, kişiyi şüpheden arındırmada yol gösterici olabilmektedir.<sup>13</sup> Esasen salt dinî bilgi ile hükmetmenin cahillik alameti olduğunu düşünen Kâtip Çelebi'nin bu hususta felsefenin de hakikatin bilgisi olduğu görüşünü kabul eden İbn Rüşd'ün izini takip ettiğini söylemek mümkündür.<sup>14</sup>

Bununla birlikte halkın düşünce ve eylemleri üzerinde azımsanmayacak bir öneme ve etkiye sahip olan dönemin medrese ve tekkeleri arasında yukarıda da değinildiği üzere, amansız bir fikrî mücadelenin olduğu anlaşılmaktadır. Çeşitli dini, sosyal ve siyasal konularda birbirlerini tekfir eden ve tekkeliler-medreseliler olarak ayrılan iki grup, tartıştıkları konular üzerinden halkı ve ilmiye sınıfını da etkileri altına almışlardır. Toplumda kutuplaşmaya ve zaman zaman çatışmalara neden olan bu iki grup, Çelebi döneminde Abdülmecid Sivasî Efendi'nin<sup>15</sup> fikirlerini takip eden Sivasîler ve Kadızâde Mehmed Efendi'nin düşüncelerini savunan Kadızâdeliler olarak isimlendirilmekteydi. Kâtip Çelebi, bu iki grubun gerçekte boş ve taassubu tetikleyen tüm tartışmalarının portresini, Sivasî Efendi ve Kadızâde özelinde şu cümleleriyle aktarmaktadır: *"Bu iki şeyh zamanında birbirlerinin tam zıddı olup meşreplerinin de başka başka oluşu yüzünden aralarında Besus Savaşı vardı. Bu risalede yazdığımız konuların çoğunda Kadızâde Efendi bir tarafı tutup Sivasî Efendi diğer tarafı tuttuğu için ifrat ve tefrit yoluna giderler ve iki şeyhin tarafını tutanlar da birbirleriyle tartışıp kavga ederlerdi. Nice yıllar bu tutum üzere iki şeyh arasında dedikodular sürüp gitmiş, boşuna tartışmalar yüzünden iki grubun arasına büyük nefretler ve düşmanlıklar girmişti. Şeyhlerin çoğu da iki bölüğe ayrılıp birer tarafı tutular. İçlerinde akıllı olanlar "bu iş taassuptan doğma bir kuru kavgadır. Muhammed-Allah'ın salat ve selamı üzerine olsun- ümmetiyiz ve din kardeşiyiz; ne Sivasî beratımız ne Kadızâde'de hüccetimiz vardır. Onlar iki bilgili fakat dalavereci şeyhti, birbirlerine karşı olmakla ün yapıp padişahın malumu oldular ve bu bahane ile iş görüp dünyadan murat aldılar. Ahmaklık edip bizim onların davasını sürüp gitmemiz nedendir? Bundan biz zarardan başka nesne elde edemeyiz," diye karışmadılar. Ama ahmaklar ısrar edip iki tarafta onlar gibi ün yapmak umuduyla bazı davalara yapıştılar. Kürsülerde birbirlerine taş atıp laf sokarak dil ile yaptıkları karşılama, kılıç ve süngüyle savaşa yol*

<sup>13</sup> Çelebi, *Mîzânü'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ehakk*, 23.

<sup>14</sup> İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl el-Keşf an minhâci'l-edille*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 2012, 67.

<sup>15</sup> Halvetiyye tarikatının Şemsiyye kolu şeyhlerinden olan Abdülmecid Sivasî, 1563-1639 yılları arasında yaşamıştır. III. Mehmed tarafından İstanbul'a davet edilen Sivasî Efendi'nin taşradaki tarikat faaliyetleri, 1600'lü yılların başından itibaren merkeze taşınmıştır. Sivasî Efendi, İstanbul'da Kadızâde Mehmed Efendi'nin önderliğindeki vaizler zümresinin cami kürsülerinde tarikat mensuplarına karşı takınan olumsuz tavır ve sataşmalarına kayıtsız kalmayarak onlara karşı tasavvuf ve tarikatları savunmuştur. Bu tartışmalar tarihte Kadızâdeliler-Sivasîler mücadelesi olarak yerini almıştır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Gündoğdu, "Abdülmecid Sivasî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/286-287.)

*açmaya yaklaşınca saltanat tarafından sürgün edilerek kimlerinin kulaklarının çekilip terbiyelerinin verilmesi lazım geldi.”<sup>16</sup>*

Kâtip Çelebi Mîzânü'l-Hakk'ta felsefeyle birlikte bütün akli ilimlerin değerli olduğunu ifade ettiği bir mukaddime ile birlikte dönemin ihtilaflı konularını içeren yirmi bir farklı meseleyi incelemektedir. Bu bağlamda Mîzânü'l-Hakk'ın temel problematiğinin, aklî ve naklî ilimler arasındaki ilişkiyi dönemin tartışma konusu olan ihtilaflı meseleler üzerinden temellendirmek olduğunu söylemek mümkündür.<sup>17</sup>

### **Akıl- Nakil / Felsefe-Din İlişkisi**

Akıl-nakil ilişkisi ya da felsefe-din ilişkisi, düşünce tarihi boyunca süregelen bir sorun alanıdır. Özellikle Antik Yunan felsefesinin Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman coğrafyasıyla temas etmesiyle birlikte söz konusu ilişki gelişme göstermiş, dolayısıyla yeni düşünce akımları bu ilişki üzerinden ortaya çıkmaya başlamıştır.

Belirtmek gerekir ki, dinî bilginin elde edilme biçimi diğer bilgi türlerinden farklıdır. Dinî bilginin kaynağı vahiy, başka bir ifadeyle aşkın bir varlıktır. Bu nedenle dinî bilgide mutlak doğruluk ve teslimiyet söz konusudur.<sup>18</sup> Bununla birlikte düşünce dünyasında iman ve ahlak gibi konular genel itibarıyla din vasıtasıyla beslenirken fikrî ve ilmî meseleler felsefe yoluyla beslenmiştir. Öte taraftan yöntemleri farklı olmakla birlikte esasında hem din hem de felsefe insanın muhatap olduğu problemlere çözüm arar.<sup>19</sup> Dolayısıyla din âlimleri ve bilim insanları meselenin doğası gereği felsefi konulara yabancı değildirler.

Felsefe ve din değinildiği üzere, yöntem açısından farklılık gösterse bile esasında bu iki alan birbirini besler ve tamamlar. Din, gerçekliği bir bütün olarak kavrayıp sunarken akıl, parça parça ve belli bir zaman dilimi içinde işlemek suretiyle gerçekliğin bilgisini ortaya koyabilir. Kur'an'da geçen İbrahim peygamberin kıssası<sup>20</sup> konuyu daha iyi anlamak için bize iyi bir örnek sunmaktadır. Bununla birlikte din, gelişigüzel bir düşünce biçimi değildir. Sistemli ve bütüncül bir yapıya sahip olan din, insanın çok yönlü ihtiyaçlarına karşılık verebilecek bir yapıdadır. Felsefe ise din konusunu çalışma alanı olarak işleyebilir ancak dine olması gereken makamdan daha düşük bir mevki de tayin edemez.<sup>21</sup> Zira insanın akılla ulaşabileceği bilgi, dinî bilgi ile kıyaslandığında sınırlı bir özellik taşımaktadır. Bu bağlamda

<sup>16</sup> Çelebi, *Mîzânü'l-Hak fî İhtiyâri'l-Ehakk*, 93.

<sup>17</sup> İbrahim Kalın, "Kâtip Çelebi ve Orta Yol Bulma Sanatı", *Mîzânü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, Sy. 1, 2016, 22.

<sup>18</sup> Necati Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999, 210.

<sup>19</sup> Süleyman Uludağ, *Felsefe Din İlişkileri*, Dergah Yayınları, İstanbul 2012, 67.

<sup>20</sup> Hz. İbrahim'in kıssası ile ilgili geniş bilgi için bkz. En'âm 6/74-83.

<sup>21</sup> Muhammed İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, (Çev. Rahmi Acar), Timaş Yayınları, İstanbul 2016,32-33.

Çelebi, felsefe-din ilişkisini yeniden temellendirmiş olması ve konuyu tartışması açısından önemli bir yere sahiptir.

Çelebi'ye göre toplumu meydana getiren her bir birey, kendi içinde bir bütünlüğe sahip mikro-kosmos bir evren gibidir. Arzu, istek ve bedensel yönüyle bitki ve hayvanlara benzeyen birey; akıllı olması ve muhakeme etme yeteneğiyle yani olayların hikmetini ve iç yüzünü bilebilme yönüyle de üstün bir yaratılışa sahiptir.<sup>22</sup> Birey, söz konusu ayırt edici özellikleri sayesinde varlık üzerine düşünebilir, iyiyi kötüden ayırarak ahlaki açıdan var olan toplumsal değerleri sorgulayıp hayatını söz konusu değerlere göre düzenleyebilir. Bu bağlamda düşünme ve eleştirme yetisi insanın en ayırt edici özelliği olarak belirlemeye başlar. Kuşkusuz bu yeti, insanın akıllı bir varlık olmasıyla doğrudan ilişkilidir.

Çelebi, her insanda olduğu gibi Müslüman'ın da temel görevlerinden birisinin varlığın bilgisine ve onun hakikatine ulaşmak olduğunu kabul eder. Bu bilgiye ulaşmanın en sağlam yolu ise akıldır.<sup>23</sup> Bununla birlikte Çelebi, bir bütün olarak insana ahlaklı ve erdemli olmayı öğreten, bireysel ve toplumsal normlarını belirleyen dinî bilginin de hakikatin bilgisi olduğu görüşü ile hiçbir şekilde çatışmaz. Ona göre asıl sorun, dinî bilginin yorumlanma biçimi ile ilgilidir. Zira Çelebi, dinî bilgiyi korumak adına akli ilimlerin yok sayılmasını esas itibarıyla problemin en temel kaynağı olarak görmektedir. Bu nedenle ilim çevrelerinde ve toplumda bağınazlığın temel nedenini akli ilimlerin tamamen devre dışı bırakılarak sadece nakli ilimlere bağlı kalmak olduğunu iddia eden Çelebi, akıl ile nakli ilmin hiçbir şekilde çatışmadığını kabul eder. Aksine gerçek ve güvenilir bilginin oluşmasında esas itibarıyla bu ikisinin bir arada bulunması, başka bir ifadeyle akılla elde edilen bilgi ile dinî bilginin uzlaşmasıyla ortaya konulabilir. Tarihsel olarak insanın tüm bilgi-birikiminin akıl ve dinin ürünü olduğunu kabul eden Çelebi şöyle der: *"Yaratılışın başlangıcından beri bilgin kişiler arasında akıl ve naklin ikiz olduğu, akla dayanan ile nakle dayananın iki rahvan at olduğu herkesçe kabul edilmiştir. Bu ikisi, kişiyi kesin ve su götürmez bilgilerin yücelerine çıkarmak için yol ve kılavuz, basamak ve merdiven olduğundan dolayı, araştırma ve görüşleri ortaya koyma yollarında akıl ve nakil hakkın dayanağı olduğu gibi, bütün işlerde de bu ikisine başvurulur."*<sup>24</sup>

Buna göre aklî ilimlerin hedefi, varlıkların hakikatini araştırmaktır. Din de insanlara eşyanın hakikatini araştırmalarını ve ahlaklı olmalarını emreder. Dolayısıyla bu iki hedef arasında bir çatışma olmadığından esasında her iki alan birbiriyle uyum içindedir.<sup>25</sup> Hatta dinî bilgi, varlığın bilgisine ulaşabilmek için çoğu zaman insana rehberlik etmektedir. Benzer şekilde

<sup>22</sup> Özçelik, "Kâtip Çelebi'nin Penceresinden Osmanlı Devlet Ve Toplum Hayatına İlişkin Bazı Düşünceler", 15.

<sup>23</sup> Çelebi, *Mîzânü'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ehakk*, 20.

<sup>24</sup> Çelebi, *Mîzânü'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ehakk*, 15.

<sup>25</sup> Kalın, "Kâtip Çelebi ve Orta Yol Bulma Sanatı", 22.

İslam düşünürü Muhammed İkbâl konu hakkında şöyle bir değerlendirme bulunmaktadır: *“İnsanın görevi ayetleri tefekkür etmektir. Böylece insan, tabiatı fethetmesini sağlayacak araçları keşfedecektir.”*<sup>26</sup>

Bu noktada belirtmek gerekir ki, İslam düşünce tarihinde akıl ve nakil bilgisini uzlaştırma gayreti, Çelebi ile başlayan bir yaklaşım tarzı değildir. Kuşkusuz Çelebi, meseleye dair temellendirmelerini kendisinden önceki birçok İslam düşünürüne dayandırmaktadır.

Özellikle İslam düşünce tarihinde akli ilimlerin öneminin fark edilmesinde Emeviler ile başlayan ve Abbasiler ile doruk noktasına ulaşan çeviri çalışmalarının etkisi tartışılmazdır. Yine İslam medeniyetinin fetihler yoluyla geniş bir coğrafyaya yayılması ve farklı düşünce biçimleriyle tanışması, İslam düşüncesinin rasyonel yönden ivme kazandığı bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilir. Bu noktada felsefe konusuna ayrıca bir parantez açmak gerekir. Zira varlığın bilgisini ve değerlerin niteliğini akılcı bir biçimde sorgulamaya başlayan ve Antik Yunan felsefesinden etkilenen birçok İslam düşünürü, 9. ve 12. yüzyıllar arasında dikkat çekici biçimde yeni bir felsefe geleneği meydana getirmişlerdir. Genel itibarıyla İslam felsefesinde yaygın olarak kabul gören anlayış, akıl ve naklin başka bir ifadeyle felsefi bilgi ile vahiy bilgisinin uzlaştırılabilirliği yönünde olmuştur.<sup>27</sup>

Fârâbî ile başlayıp İbn Sina ve İbn Rüşd gibi düşünürlerle devam eden bu yaklaşım, Gazzâlî'nin yeni Plâtonculuğa ve Aristotelesçi düşünce biçimine yönelttiği eleştirilere kadar devam etmiştir. Bilindiği üzere Gazzâlî, hem *Tehafütü'l-Felasife*'de hem de *El-Münkız*'da Antik Yunan düşünce biçimini takip eden ve başta İbn Sina ile Fârâbî olmak üzere birçok filozofun İslam akaidi ile örtüştürülmesi mümkün olmayan görüşlerinden ötürü küfre ve bid'ata düştüklerini kabul eder. Belirtmek gerekir ki, Gazzâlî'nin bu eleştirisi doğrudan doğruya felsefi bilgiye yönelik değildir. Bununla birlikte onun felsefeye karşı mesafeli durduğu da bir realitedir. Ancak o, felsefecilerin görüşlerinin tümüyle yok sayılmasının da ciddi tehlikelerinin olduğunu ifade eder. Zira Gazzâlî şöyle der: *“...İkinci tehlike, İslam'a hizmet etmek isteyen cahil kimselerden kaynaklanmaktadır. Bu kimseler, felsefecilerin bütün görüşlerini inkâr etmenin dine destek olmak ve dine sahip çıkmak olduğunu zannederler. Bu sebeple, onlar felsefecilerin bütün bilgilerini reddetmiş ve onların o konularda bilgisiz olduklarını iddia emişlerdir.”*<sup>28</sup>

Bu bağlamda Gazzâlî'nin eleştirileri, her ne kadar kendisinin doğrudan doğruya böyle bir amacı olmamış olsa da, özellikle felsefeyi ortadan kaldırmaya yönelik bir tavrın sembolü olarak anlaşılmasına neden olduğu kabul edilmektedir.<sup>29</sup> Dolayısıyla Gazzâlî'den sonraki birçok İslam düşünürü-

<sup>26</sup> Muhammed İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, (Çev. Rahmi Acar), Timaş Yayınları, İstanbul 2016, 42.

<sup>27</sup> Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, (Çev. Kasım Turhan), Şato Yayınları, İstanbul 2013, 256.

<sup>28</sup> İmam Gazzâlî, *El-Münkız Mine'd-Delal*, Gelenek Yayınları, İstanbul 2015, 46.

<sup>29</sup> Ahmet Cevizci, *Ortaçağ Felsefesi Tarihi*, Asa Yayınları, Bursa 1999, 135.



rü, başta felsefe olmak üzere zamanla akli ilimlere mesafeli durmaya başlamış, felsefeyle meşgul olmanın İslam düşüncesine aykırı bir uğraş olduğuna kanaat getirmişlerdir.

Bununla birlikte Kâtip Çelebi, İslam dünyasında felsefi düşünceyi önemsiz gören anlayışın tek nedenini sadece Gazzâlî ve Gazzâlî'den sonra İslam düşüncesinde meydana gelen gelişmelerle sınırlandırmaz. Ona göre meselelerin diğer bir kaynağı İslam dininin ilk dönemlerine kadar uzanmaktadır. Bilindiği üzere, Hz. Peygamber Kur'an-ı Kerim'in tavsiye ettiği şekliyle daima bilime önem vermiş, bu konuda çeşitli düzenlemeler yapmaktan geri durmamıştır. Doğal olarak İslam dünyasında bilim, Kur'an ve sünnetin teşvik edici yönüyle birlikte gelişme göstermiştir.<sup>30</sup> İslam peygamberinden sonra gelenler mimari, tıp, astronomi gibi bilimsel alanlarda ciddi çalışmalar yapmış ancak dinin özünün bozulabileceği düşüncesiyle felsefi bilginin zararlı olabileceği kanaatini taşımışlardır. Başka bir ifadeyle Hz. Muhammed'ten sonra gelenler, Kur'an ve sünnet dinin yegâne kaynakları olduğundan ve bütün imanı-itikadî dinamikler bu iki kaynaktan alındığından, söz konusu dinamiklerin felsefi düşünce ile karışarak asliyetini kaybedebileceği endişesiyle felsefeye mesafeli durmuşlardır. İlk zamanlarda dinin temel inanç esaslarını korumaya yönelik olan bu durum, Çelebi'ye göre zamanın gereği olarak yerinde bir uygulamadır. Ancak asırlar sonra ilimle uğraşan çevrelerin tarihsel bir nedeni bulunan söz konusu yaklaşımı, içinde buldukları çağa uyarlama gayretinin taassubu tetiklediğini kabul eder. Kâtip Çelebi, eleştirisini şu sert sözlerle dile getirir: "*Lakin nice boş kafalı kimseler İslamlığın başlangıcında bir maslahat için ortaya konan rivayetleri görüp cansız taş gibi salt taklit ile donup kaldılar. Ashını sorup düşünmeden red ve inkâr eylediler. Felsefi ilimler diye kötüyü, yeri göğü bilmez cahil iken bilgin geçindiler. "Göklerin ve yerin hükümdarlığına, Allah'ın yarattığı her şeye ve ecellerinin yaklaşmış olabileceğine bakmadılar mı?"<sup>31</sup> tehdidi kulaklarına girmedir. Yere ve göğe bakmayı öküz gibi göz ile bakmak sandılar.*"<sup>32</sup>

Öte taraftan Çelebi eğitim, din ve ahlak alanlarındaki erozyonun temel nedenini, ilmiye sınıfının gerilmesinin sonucuna bağlamaktadır. Zira ilim çevresinin bozulması ve öğretimde kalitenin ortadan kaybolması esasında iki temel nedenden kaynaklanmaktaydı. Ona göre ilk neden, yukarıda da belirtildiği üzere felsefe ile doğrudan ilişkilidir. Çünkü Fatih Sultan Mehmet zamanında kısmen de olsa medreselerde okutulan felsefe zamanla itibarını kaybederek değersizleştirilmiştir. İkinci neden ise haksız kazanç ve rüşvetin ilmiye sınıfına mensup olanlar arasında yaygınlaşmış olmasıdır.<sup>33</sup> Bu

<sup>30</sup> Ali Bakka, "Hz. Peygamber'in Bilim ve Teknolojiyi Teşvik Eden Uygulamaları", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (Haziran 2018): 17.

<sup>31</sup> *A'raf* 7/185.

<sup>32</sup> Çelebi, *Mîzânü'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ehakk*, 21.

<sup>33</sup> Ocak, "Siyaset/Toplum Felsefesi/Ahlaki Açısından Kâtip Çelebi'de Ulema ve Ümeranın Yeri", 93.

nedenle Çelebi'nin rüşvet meselesine Mizan'ul Hakk'ta ayrıca bir başlık açmış olması tesadüf değildir.<sup>34</sup>

Anlaşılabacağı üzere, İslam dininin temel doktrinlerini korumak kaygısıyla farklı uygarlıklara ait bilimsel ve düşünsel birikimin göz ardı edilmesine karşılık çok geçmeden İslam coğrafyasının genişlemesiyle birçok farklı bilgi ile temasın sağlanması, İslam düşünce tarihinin seyrini değiştirmiştir. Değindiği üzere bu durum, birçok yeni fikrî hareketin ve bilimsel çalışmaların meydana gelmesine olanak sağlamıştır. Öte taraftan Çelebi'nin de kabul ettiği üzere belli bir aşamadan sonra İslam düşüncesinde özellikle taassup ve bağnazlığın yayılmasıyla bilimsel ve felsefi alanda iniş kaçınılmaz hale gelmiştir.<sup>35</sup>

### Sonuç

Akıl-nakil ilişkisi, İslam düşünce tarihinde özellikle 7-12. yüzyıllar arasında birçok İslam düşünür tarafından incelenmiştir. Kuşkusuz İslam filozofları, dinin temel prensipleri ile çatışmamak için genel itibariyle akli-nakli ya da felsefe ile dini bilgiyi uzlaştırma gayretinde olmuşlardır. Kâtip Çelebi bu konuda kendinden önceki İslam düşünürlerinin izini takip eder. Bu nedenle Çelebi için dinî ilimler ve akli bilimler birbirlerinin zıttı değildir. Aksine doğru bilgiye ulaşmak, hurafelerden kurtulmak için dinî ilimler ve akli bilimler birbirlerini tamamlayan iki alandır. Zira dinî bilginin önemli olduğu kadar pozitif ilimlerin de insan hayatı için gerekliliği tartışılmazdır. Çünkü toplumsal hayata yön veren, bireysel ve toplumsal ilişki biçimlerini düzenleyen ilkelerin birçoğunun kaynağı günümüz dünyasında hem dinî bilgiye hem de pozitif ilimlere dayanmaktadır. Yine insanların bilim sayesinde yaşam standartları yükselmektedir. Bir hayat kuralı olarak din ise bireysel ve toplumsal ahlakın şekillenmesinde ciddi bir rol üstlenmektedir. Dolayısıyla her iki alanın da sunduğu bilgi kendi içinde bir tutarlılık barındırır.

Bununla birlikte başta İslam dini olmak üzere genelde dinler insanın düşünmesini, varlığın bilgisini elde edebilmesi için akıl yürütmesini öğütler. Söz konusu akıl yürütme işi ise kuşkusuz bizlere felsefeyi, bilimi ve sanatı hatırlatmaktadır. Bu nedenle Kur'an-ı Kerim'de birçok ayet insana bahşedilmiş olan akıl yetisini kullanması için telkinde bulunmaktadır.

Son olarak belirtmek gerekir ki, Mîzânü'l-Hakk'ta Çelebi'nin yaptığı tespit ve eleştiriler dikkat çekici bir biçimde günümüze de ayna tutmaktadır. Zira yüzyıllar geçmesine rağmen toplumda benzer tartışmalar ve buna bağlı olarak fikrî kutuplaşmalar halen devam etmektedir. Bu nedenle Çelebi'yi anlamının, tümüyle olmasa da zihinlerde felsefeye dair beliren birçok so-

<sup>34</sup> Çelebi, *Mîzânü'l-Hak fi İhtiyârî'l-Ehakk*, 86-88.

<sup>35</sup> Kutluer, "Katip Çelebi ve Bilimler: Keşfü'z-zunun'un Mukaddimesinde "el-İlm" Kavramı", 97.

ruya çözüm bulmak konusunda bizlere rehberlik yapacağını öngörmemiz mümkündür.

### Kaynakça

- Bakkal, Ali, "Hz. Peygamber'in Bilim ve Teknolojiyi Teşvik Eden Uygulamaları", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (Haziran 2018): 1-19.
- Cevizci, Ahmet, *Ortaçağ Felsefesi Tarihi*, Asa Yayınları, Bursa 1999.
- Çavuşoğlu, Semramis, "Kadıızâdeliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/100-102.
- Çelebi, Katip, *Mîzân-ül-Hakk fî İhtiyâri-l Ehakk*, (Çev. Orhan Şaik Gökyay), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008.
- Fahri, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, (Çev. Kasım Turhan), Şato Yayınları, İstanbul 2013.
- Gazzalî, İmam, *El-Münkız Mine'd-Delal*, Gelenek Yayınları, İstanbul 2015.
- Gökyay, O. Şaik, *Katip Çelebi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.
- Gündoğdu, Cengiz, "Abdülmeccid Sivasî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/286-287.
- İkbal, Muhammed, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, (Çev. Rahmi Acar), Timaş Yayınları, İstanbul 2016.
- Kalın, İbrahim, "Kâtip Çelebi ve Orta Yol Bulma Sanatı", *Mîzânü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, Sy. 1, 2016, 21-24.
- Kutluer, İlhan, "Katip Çelebi ve Bilimler: Keşfü'z-zunun'un Mukaddimesinde "el-İlm" Kavramı", *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2000), 79-99.
- Ocak, Hasan, "Siyaset/Toplum Felsefesi/Ahlakı Açısından Kâtip Çelebi'de Ulema ve Ümeranın Yeri", *Mîzânü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, sy. 1, 2016, 83-100.
- Öktem, Ülkü, "Osmanlı Medreselerinde Felsefe", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı:15. 2004.
- Öner, Necati, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.
- Özçelik, İsmail, "Kâtip Çelebi'nin Penceresinden Osmanlı Devlet Ve Toplum Hayatına İlişkin Bazı Düşünceler", *Ulakbilge*, 5(9), 2017, 1-28.
- Özden, H. Ömer, *Türk Düşünce Tarihi*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.
- Rüşd, İbn, *Faslu'l-makâl el-Keşf an minhâci'l-edille*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 2012.
- Uludağ, Süleyman, *Felsefe Din İlişkileri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.